

УДК 331.526/477

Любохинець Л.С.

*кандидат економічних наук, доцент,
Хмельницький національний університет***СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ НЕФОРМАЛЬНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ
НА РИНКУ ПРАЦІ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ТА УКРАЇНИ****STATE AND PROSPECTS OF INFORMALITY
IN THE LABOR MARKET OF FOREIGN COUNTRIES AND UKRAINE****АНОТАЦІЯ**

У статті проаналізовано тенденції розвитку неформальної зайнятості та її форм на національному та зарубіжному ринках праці. Охарактеризовано особливості зайнятості на ринку ІТ-технологій, структуру вакансій та її динамічні зміни в ІТ-сфері. Визначено специфіку прояву нестандартних форм зайнятості населення в результаті поширення новітніх інформаційно-телекомунікаційних технологій. Розглянуто вплив неформальної зайнятості на рівень соціального розвитку національної економіки. Проаналізовано причини зростання неформальної зайнятості в Україні.

Ключові слова: неформальна зайнятість, ІТ-зайнятість, неформальний сектор економіки, інформаційно-телекомунікаційні технології, вакансії у сфері ІТ.

АННОТАЦІЯ

В статье проанализированы тенденции развития неформальной занятости и ее форм на национальном и зарубежном рынках труда. Охарактеризованы особенности занятости на рынке IT-технологий, структура вакансий и ее динамические изменения в IT-сфере. Определена специфика проявления нестандартных форм занятости населения в результате распространения новейших информационно-телекоммуникационных технологий. Рассмотрено влияние неформальной занятости на уровень социального развития национальной экономики. Проанализированы причины роста неформальной занятости в Украине.

Ключевые слова: неформальная занятость, IT-занятость, неформальный сектор экономики, информационно-телекоммуникационные технологии, вакансии в сфере IT.

ANNOTATION

In the article the trends of informal employment and its forms on national and foreign labor market. The feature of the employment market of IT technologies, job structure and its dynamic changes in IT field analyzes. The specific manifestations of non-standard forms of employment as a result of the spread of new information and communication technologies defined. The influence of informal employment to the level of social development of the national economy. The reasons of the growth of informal employment in Ukraine.

Keywords: informal employment, IT employment, informal economy, information and telecommunication technologies, jobs in IT.

Постановка проблеми. Характерною рисою сучасного ринку праці України є спрямування економічно активного населення в неофіційний тіньовий сектор економіки. Це свідчить про те, що соціальна стабільність як індикатор кризових явищ економіки не забезпечує сталий економічний розвиток. Відбуваються значні зрушення в галузевій структурі національної економіки, зростає частка працюючих у сфері послуг, де поширені нестандартні гнучкі форми зайнятості. Загострення глобальної конкуренції та посилення невизначеності вимагають від ро-

ботодавців і працівників більш гнучкої організації праці. Зміни в інформативно-комунікативних технологіях призводять до впровадження інноваційних форм нестандартної зайнятості, а це, своєю чергою, потребує ефективного державного регулювання останньої.

Національна економіка є соціальною системою, в якій людський ресурс має аналогічне значення як рівень підприємства або окремого домогосподарства. Економічна теорія втрачає виховну функцію і не може змінити критичного рівня соціальної деградації українського суспільства, яке породжує негативні кризові явища та знаходиться за межами впливу управлінських структур. У таких умовах необхідний пошук шляхів підвищення рівня соціального розвитку країни та її регіонів, а також визначення поточного стану та перспектив неформальної зайнятості, її різних форм, у тому числі ІТ-зайнятості, які потребують ефективного державного регулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика чинників та напрямів підвищення ефективності зайнятості досліджується багатьма вченими України і західних країн. У працях зарубіжних дослідників М. Армстронга, В. Бріджеса, Дж. Гелбрейта, М. Кастельса, Х. Мюрліса, А. Прічарда, Д. Тапскотта, Дж. Ховарда, Дж. Ван дер Шпігеля проводиться аналіз неформальної зайнятості та її різновидів. Теоретичні та практичні аспекти самозайнятості, неформальної зайнятості висвітлюються в роботах Р. Капелюшникової, Т. Базиленко, Д. Степкової, П. Петракової. Серед українських учених неформальна зайнятість отримала розвиток у працях О. Амоши, А. Баланди, О. Білокуського, С. Барсукова, О. Грішнєвої, Т. Зайця, Л. Смельяненко, А. Колота, С. Кожемякіної, О. Кузнецової, Е. Лібанової, В. Нижника, А. Пасеки, П. Саблука, О. Макарової, Л. Ткаченко, В. Файфури, Г. Чепури. Незважаючи на значний внесок зарубіжних та вітчизняних учених у розробку проблем неформальної зайнятості в Україні, дана тема потребує подальшого та всебічного дослідження.

В умовах формування посткризової моделі світової економіки, коли майже всі сфери національної економіки вимагають детальної модернізації, розвиток видів неформальної зайня-

тості стає важливим інструментом формування нового економічного укладу, зумовлює зрушення в структурі зайнятого населення, розвиток її нових форм.

Мета статті полягає у висвітленні досвіду розвинутих країн щодо руху зайнятості населення в офіційному та тіньовому секторах економіки, дослідженні тенденцій неформальної зайнятості на тлі її залежності від сучасного стану ринку праці України та структури витрат населення, а також визначенні можливих напрямів удосконалення основних форм неформальної зайнятості та реалізації активної державної політики у сфері зайнятості населення, впливу неформальної зайнятості на рівень соціального розвитку національної економіки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналітичні дослідження показують, що значна частина зайнятого населення в малому та середньому бізнесі не пов'язана з офіційною, державною економікою, її можна позначити терміном «неформальна зайнятість», основна риса якої – соціальна вразливість та обмеження доступу людей до ринків праці та капіталів, соціального страхування та правового захисту в національній економіці.

В Україні здійснюється моніторинг неформальної економіки з 1999 р. і відповідно існування зайнятості в незареєстрованому секторі економіки, яке передбачає приховування обліку й оподаткування результатів діяльності та зумовлює отримання більших прибутків виробниками в даних секторах, ніж у легальних. При цьому певні категорії зайнятого населення отримують нелегальні джерела доходу. На думку експертів, неформальний сектор економіки України зростає і становить не менше 50% ВВП держави. До 1990 р. зайнятостю у неформальному секторі було охоплено 2–6% населення України, але в наступні десятиліття кількість неформально зайнятих суттєво зростає з 14,8% у 2000 р. до 24,8% у 2014 р., тобто на 10 в. п. зріс рівень неформальної зайнятості. У 2014 р. кількість зайнятих у неформальному секторі становила 4,5 млн., або 25,1% від загальної кількості зайнятого населення, динаміка якого представлена на рис. 1, і збільшилася майже на 1,5 млн. осіб порівняно з 2000 р.

Як видно з рис. 1, питома вага неформально зайнятого населення продовжує зростати і може бути ще більшою, оскільки на даний сектор припадає переважна частина валового національного продукту. Населення починає застосовувати адаптивні варіанти поведінки в умовах жорсткої соціально-економічної кризи та економічних реформ. Причому після 2014 р. відбувається подальше зростання позаінституціональних варіантів економічної поведінки працездатного населення, неформальна зайнятість виступає основним або допоміжним джерелом доходів більшої половини домогосподарств країни.

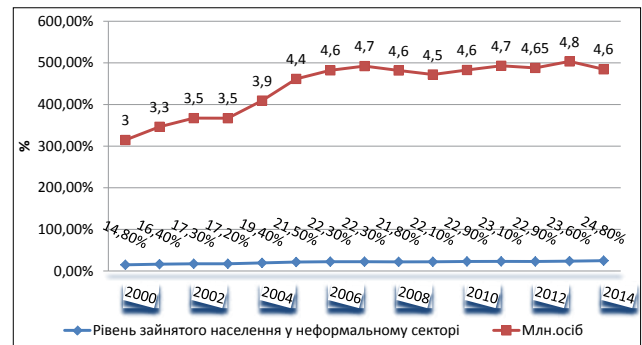

Рис. 1. Динаміка чисельності та питомої ваги неформально зайнятого населення України в 2000–2014 рр. [1]

Як показують дослідження, тенденції зайнятості у неформальному секторі економіки знаходяться в прямій залежності від співвідношення попиту та пропозиції на ринку праці та динаміки рівня економічної активності населення, від рівня структури доходів та витрат домогосподарств. Також важливими факторами визначення стану зайнятості в неформальному секторі економіки України є відсутність достатньої кількості вакансій потужних та технологічно розвинутих компаній для працевлаштування з високим рівнем оплати праці та соціального захисту, негативні тенденції ринку праці (починаючи з 2013–2014 рр. відбувалося найбільше скорочення числа зайнятих, яке зачепило жінок, сільських мешканців та пенсіонерів більшої частини регіонів України). Так, загальний рівень економічної активності населення знизився з 64,9% у 2013 р. до 62,4% у 2014 р., а рівень зайнятості зменшився відповідно з 60,2% до 56,6%. Із 18 млн. осіб, зайнятих економічною діяльністю, лише 8,9 млн. є штатними працівниками, які отримують гарантований соціальний пакет захисту, а держава отримує надходження податків із доходів даних фізичних осіб [2].

Виділяють основні причини зростання неформальної зайнятості населення в Україні, серед яких:

- значний дефіцит гідної та високооплачуваної діяльності в легальних галузях економіки;
- низький соціальний захист найманих робітників та систематичний утисок роботодавцями їх прав;
- висока інтенсифікація праці та недосконалість нормативно-правової бази, що регулює зайнятість;
- тенденція до виплати заробітної плати в конвертах та уникнення сплати податків до державного бюджету, що в подальшому впливає на виконання соціальних зобов'язань держави;
- деструктивні зміни в мотиваційному механізмі найманих робітників;
- спонтанна трудова міграція населення, що перетворюється в різноманітні види неформальної зайнятості;
- глобалізаційні виклики, що видозмінюють сучасні форми зайнятості (аутсорсинг, лізинг

персоналу, збільшення дистанційної роботи, субконтракти тощо).

Аналіз неформальної зайнятості в Україні показує, що вона концентрується в певних соціальних групах та певних секторах економіки. Понад 40% неформально зайнятих осіб є мешканцями сільської місцевості, що зумовлено хронічним безробіттям на селі, де нелегальна робота є єдиним джерелом працевлаштування. Разом із тим починаючи з 2014 р. спостерігається збільшення кількості неформально зайнятих у великих містах (до 17,5% порівняно з 12% у попередніх роках). Серед форм неформальної зайнятості переважають послуги з перевезень вантажу власним транспортом, продаж та спекуляція продуктами з особистих підсобних господарств, нерегулярні доходи від послуг приватним особам, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку, діяльність готелів та ресторанів [3].

Поширення неформальної зайнятості серед осіб пенсійного віку пов'язане з низьким рівнем доходів та соціальною незахищеністю пенсіонерів, високим фактором ризику офіційного працевлаштування осіб перед пенсійного та пенсійного віку. На початок 2015 р. до неформальної економіки було залучено кожен шосту особу похилого віку в місті і кожен сьому з 10 осіб похилого віку серед сільських мешканців [3].

Молодіжний характер неформальної зайнятості виражається в додаткових заробітках молоді під час здобуття вищої освіти. У розрізі освітнього рівня неформально зайнятих 34,6% становлять особи із загальною середньою освітою, 33,7% – із професійно-технічною, 26,4% – із вищою та неповною вищою. Отже, у 2014–2015 рр. серед неформально зайнятого населення 68,3% становили особи, що мають професійно-технічну та повну середню освіту [3].

Серед причин поширення неформальної зайнятості слід зазначити обмеженість можливостей інноваційного розвитку економіки України та формування ринку праці на сучасній науко-

во-технічній базі, про що свідчить структура вакансій на кінець 2014 р. – першу половину 2015 р. за видами економічної діяльності. Так, вакансії в сільському та лісовому господарстві становили 26%, у переробній промисловості – 16%, у торгівлі та ремонті автотранспортних засобів – 11%, у транспорті – 7%, у будівництві та освіті – по 5% відповідно.

Стан розвитку технологій та інновацій в Україні є надзвичайно слабким, що можна ілюструвати її низьким рейтингом індексів глобальної конкурентоспроможності (табл. 1). Дані звітів про конкурентоспроможність країн світу дають змогу більш детально розглянути динаміку стану конкурентоспроможності економіки України в розрізі 12 складників Глобального індексу конкурентоспроможності.

Наведені в табл. 1 дані свідчать про нестабільний характер змін складників конкурентоспроможності України на розглядуваному відрізку часу. Лише три складника («Інфраструктура», «Охорона здоров'я і початкова освіта», «Вища освіта та професійна підготовка») мають тенденцію до підвищення свого місця у рейтингу і тим самим сприяють підвищенню конкурентоспроможності України. Інші дев'ять складників мають тенденцію до зниження, серед них: «Інновації», «Ефективність ринку праці», «Оснащеність новітніми технологіями (технологічна готовність)», «Розвиненість фінансового ринку», «Державні, суспільні та приватні установи», «Рівень розвитку бізнесу».

За розрахунками зведеного індексу інноваційної діяльності для України за методикою ЄС Україна посідає передостанню позицію серед країн Європи і належить до категорії «інноватор, що формується», що зумовлено проблемами з використанням наявного людського потенціалу, якістю дослідницької інфраструктури, формуванням сталих взаємозв'язків між елементами національної інноваційної системи в цілому та слабкою інтегрованістю в міжнародну науково-технічну та інноваційну коопе-

Таблиця 1

Місце України за Індексом глобальної конкурентоспроможності [4]

Індекси	2008/ 2009	2009/ 2010	2010/ 2011	2011/ 2012	2012/ 2013	2013/ 2014	2014/ 2015
Загальне місце	72	82	89	82	73	84	76
<i>За субіндексами:</i>							
ефективність ринку праці	54	49	54	61	62	84	80
базова освіта та охорона здоров'я	60	68	67	74	62	62	43
вища освіта та підвищення кваліфікації	43	46	46	51	47	43	40
досконалість бізнесу	80	91	100	103	91	97	99
інститути	115	120	134	131	132	137	130
інфраструктура	79	78	68	71	65	68	68
технологічна готовність	65	80	83	82	81	94	85
інновації	52	62	63	74	71	93	81
розмір ринку	31	29	38	38	38	38	38
макроекономічні умови	91	106	132	112	90	107	105
розвиток фінансових ринків	85	106	119	116	114	117	107
ефективність товарних ринків	103	109	129	129	117	124	112

рацію. За даними 2015 р., значення індексу суттєво зменшилося – до 0,181, що свідчить про низькі темпи розвитку інновацій в Україні, тому виникає потреба в активізації інноваційної діяльності.

У сучасних умовах ринок праці неможливо уявити без широкого впровадження інформаційних технологій, і, відповідно, зайнятість у галузях з ІТ-технологіями прогресивно зростає, що є важливою альтернативою неформальної зайнятості населення, тому вивчення такого досвіду є позитивним для становлення і розвитку в Україні нових форм зайнятості на ринку праці. За підсумками 2015 р. у країні налічувалося близько 90–100 тис. осіб, зайнятих в ІТ-галузях. Це один із найвищих показників в Європі – третє місце в Центральній та Східній Європі за обсягом ринку та кадровим потенціалом, перше місце в Європі та четверте місце у світі за обсягом постачання послуг (після США, Індії та Філіппін).

У п'яти найбільших ІТ-компаніях країни – EPAM, SoftServe, Luxoft, GlobalLogic і Ciklum – працюють уже 17 000 співробітників, підрахувало Інтернет-видання Dou.ua. Рок раніше їх налічувалося 15 000. Відкритих вакансій – близько 1 400. А всього в 25 найбільших українських ІТ-компаніях дефіцит кадрів перевищує 2 200 фахівців. Протягом найближчих п'яти років галузі будуть потрібні ще 100 000 працівників. Таким чином, ІТ-індустрія України сьогодні – це третя індустрія країни з обсягом експорту близько 2 млрд. доларів на рік із прогнозом росту до 7,7 млрд. доларів до 2020 р. [5].

За три останні роки внесок ІТ в економіку України суттєво зріс: із 0,8% у 2012 р. до 3% у 2015 р. Це дає змогу прогнозувати, що в майбутньому вплив ІТ буде тільки збільшуватись і в економіці, і в суспільстві в цілому. В Україні, за різними підрахунками, від 74 000 до 100 000 ІТ-спеціалістів, які отримали освіту в українських вишах, працюють і офіційно сплачують податки в український бюджет [6].

Використання інноваційних форм зайнятості в європейських країнах постійно зростає внаслідок поширення доступу до високошвидкісного Інтернету, що зумовлює тенденцію поширення неформальної зайнятості та її підтримки з боку роботодавців для збалансування їх інтересів.

Якщо характеризувати розвиток ІТ за кордоном, то можна сказати, що ця сфера розвивається не тільки в спрямуванні працевлаштування, а й широко використовується в управлінні державою і суспільних заходах. Наприклад, у США здійснюється публікація офіційних документів на урядових web-сайтах, електронізація сплати податків, надання статистичної інформації про роботу державних органів населенню. У Сінгапурі та Фінляндії люди можуть подавати позови до суду у незначних справах, просто зареєструвавшись на сайті суду, це значно спростовує ситуацію і виключає втрату часу в чергах під час оформлення різноманітних документів та узгодження різних формальностей. у країнах ЄС, США, Канаді використовуються цифрові підписи та сертифікати як елемент власноручного підпису, які затверджені на законодавчій базі.

Спеціальні програми підтримки інноваційних досліджень, інновацій та передових освітніх ініціатив, спрямованих на вирішення ключових питань технології, економіки і суспільства за рахунок високої якості вищої освіти та досліджень у сфері нових екологічно чистих технологій, були розроблені урядом Португалії. Вони включали розвиток енергетичних систем і транспорту як ключових галузей для поліпшення економічної та соціальної динаміки. Також уряд сприяв отриманню навичок у сфері ІТ-технологій шляхом модернізації інфраструктури ІТ у вищих навчальних закладах, а також за рахунок збільшення розгортання електронного навчання.

В Ірландії створено податкову службу online, яка дає підприємствам змогу отримувати інформацію про оподаткування, сплачувати податки, заповнивши відповідні електронні форми, а також отримувати податкові кредити. Сайт Земельної служби надає компаніям інформацію про нерухомість і дає можливість здійснювати будь-які операції, пов'язані із землею і нерухомістю. Сайт Федерального агентства зайнятості містить інформацію про ринок робочої сили для роботодавців і працівників, а сайт Реєстраційної палати дає можливість зареєструвати компанію будь-якої організаційно-правової форми, внести зміни в статутні документи, оформити фінансові документи, легалізувати іноземні документи.

Таблиця 2
Співвідношення макроекономічних показників країн світу і України [7; 8]

Країна	ВВП на душу населення, дол. США	Частка ІТ-зайнятих, %	Частка ІТ-компетентних, %
Норвегія	85 443	4,71	24,11
США	46 702	4,00	20,31
Німеччина	39 852	3,54	22,50
Великобританія	36 186	3,33	28,09
Польща	12 303	2,76	19,47
Росія	10 481	1,47	Н. д.
Туреччина	1 005	1,65	10,86
Україна	2 974	1,42	Н. д.

Використання інноваційних форм зайнятості в європейських країнах неухильно збільшується. Поєднання таких факторів, як поширення дешевого високошвидкісного доступу до Інтернету та зростання цін на паливо та комунальні витрати, призводить до підтримки тенденції поширення телезайнятості з боку роботодавців і працівників для збалансування їх інтересів.

Частка зайнятих в ІТ-сфері взаємозв'язана з макроекономічним показником ефективності економіки ВВП на душу населення (табл. 2). Здебільшого високі показники ВВП на душу населення відповідають високим показникам частки ІТ-зайнятих. У більш ефективних економіках число ІТ-компетентних також істотно вище.

Із 2015 р. поява ІТ-зайнятості спричиняє розвиток ринку праці в європейських країнах. У більшості розвинутих країн кількість зайнятих у галузях ІТ-технологій переважає над кількістю зайнятих в усіх інших галузях та підгалузях. Причому структура професій неформального сектору є надзвичайно широкою. На нашу думку, у ХХІ ст. стабільність ІТ є найбільш перспективною на ринках праці розвинутих країн і буде забезпечувати доходи людей з обмеженими здібностями, літнього віку та аналогічних категорій населення.

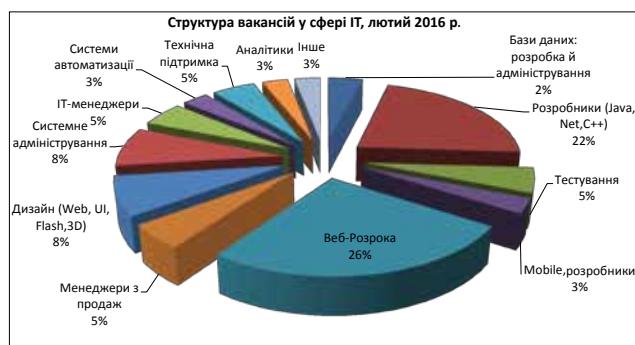

Рис. 2. Структура вакансій у сфері ІТ, 2016 р. [9]

Аналіз динаміки вакансій у сфері ІТ за 2014–2016 рр. (рис. 2) свідчить про те, що кількість вакансій зростає і в 2016 р. досягнула максимальної величини. Із січня 2016 р. зберігається відносно постійний позитивний тренд на рівні 31–38% кількості вакансій. Найбільшим попитом у роботодавців користуються спеціалісти web-розробок (26% і 20% резюме). У 2014 р. частка вакансій спеціалістів web-розробок становила 20%, а резюме – 14%. У програмуванні NET частка вакансій перевищує частку резюме, але в тестуванні ситуація протилежна, тобто на 5% вакансій припадає 11 резюме, таким чином, пропозиція перевищує попит. Співвідношення попиту та пропозиції збалансувалася на ринку праці системного адміністрування – по 8% вакансій і резюме та дизайну web-ресурсів. Найменше збалансування демонструють бази даних та бізнес-аналітики (по 2% у структурі вакансій ІТ).

Щодо регіонального розподілу роботодавців по регіонах, то перше місце серед найкрупніших роботодавців посідає столиця України – 50% вакансій та 44% резюме подаються саме в м. Київ, 11% вакансій належить Харківській області і 12% резюме. Третє-п'яте місця відповідно з показниками 6–8% займають Львів, Дніпро та Одеса. Причому у Львові пропозиція вакансій перевищує питому вагу резюме, у Дніпрі – навпаки, а в Одесі показники вакансій та резюме зрівноважені.

Висновки. У цілому аналітичний аналіз ринку праці ІТ-фахівців демонструє стабільно високий попит на програмістів різних напрямів та спеціалізацій, при цьому заробітні плати, що пропонуються роботодавцями у вакансіях, значно перевищують очікування шукачів. Разом із тим висококваліфіковані фахівці у сфері розробки програмного забезпечення, систем автоматизації та серверних технологій очікують винагороду інколи вдвічі більшу, ніж зарплата в пропозиціях роботодавців. Найбільш гармонійною по заробітній платі є робота з базами даних – у вакансій та резюме суми практично рівні.

Неформальна зайнятість в Україні характеризується специфічними рисами, має похідний характер, тому прибутки від неї є нижчими за доходи, що отримуються одночасно за допомогою офіційної та неофіційної діяльності. Загальна кількість та частка неформально зайнятих розподіляються нерівномірно та залежать від регіону, місцевості проживання. У сільській місцевості неформальна зайнятість – єдиний спосіб виживання в умовах сучасної кризової ситуації, тому в аграрних областях заходу та півночі України питома вага неформально зайнятого населення найвища.

Більшість населення, залученого до неформальної економіки в Україні, свідомо та добровільно зробила вибір на її користь, вона перетворюється на стратегію пристосування людей до специфіки сучасної трансформаційної економіки. Разом із тим, багато підприємців порушують принципи трудового законодавства та нав'язують найманим робітникам неформальну зайнятість як безальтернативне явище, що свідчить про її вимушений характер.

Поглиблення економічної кризи в Україні та продовження військових дій на сході країни є основою прогнозування та подальшого поширення неформальної зайнятості населення. Отже, деградація соціально-трудових відносин та стрімке втрачання їх формалізованого характеру зумовлюють поглиблення практики неформальної зайнятості в Україні, згорання як малого, так і середнього легального бізнесу.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Струченко О. Неформальна зайнятість населення України: кількісний та якісний виміри / О. Струченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://commons.com.ua/neformalna-zajnyatist-naselennya/#more-20575>.

2. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році». – К. : НІСД, 2015. – 684 с.
3. Ринок праці у 2014 році. Статистично-аналітичний огляд [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
4. The Global Competiveness Index / Insight Report / World Economic Forum / Committed to improving the state of the World <http://www.weforum.org>.
5. Кабачинський І., Андрусак А. Розумні гроші: наскільки вигідні інвестиції в українські ІТ-проекти / І. Кабачинський, А. Андрусак [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://forbes.net.ua/ua/magazine/forbes/1412695-rozumni-groshi-naskilki-vigidni-investiciyi-v-ukrayinski-it-proekti>.
6. Українська ІТ-галузь у цифрах [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://data.worldbank.org/indicator/ukrainian-it-info>.
7. Дані Всесвітнього банку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://startupline.com.ua/other/indicator/NY.GDP.PCAP.CD/countries?display-default>.
8. Дані ОЕСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oecd.org/internet/>.
9. Пашкина Т. Драйверы рынка: кому в IT работодатели готовы предложить зарплату до 45 000 грн. / Т. Пашкина [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://blog.rabota.ua/drayvery-rynka-komu-v-it-rabotodately-hotovy-predlozhyt-zarplatu-do-45-000-hrn/>.